

KÖVÉR GYÖRGY:
AZ OROSZ OBSCSINA* TÖRTÉNETÉHEZ
(Áttekintés a hetvenes évek szovjet szakirodalmáról)

Bár nemzedékek nővik ki az iskolapadot anélkül, hogy az orosz obscsináról tankönyveikből tudomást szerezhetnének, az érdeklődő magyar olvasó számára a témában már régóta színvonalas könyvészetet lehet ajánlani. Nemcsak Tagányi Károly tudósít a múlt század végén az orosz földközösség „fölfedezéséről”¹, de a Németországból frissiben hazatért, későbbi debreceni jogakadémiai tanár, Kovács Gábor több tanulmányt is szentel a „mir-szervezet” kérdésének.² Wellmann Imre uradalomtörténeti alapmunkájában is értékes szempontokat, utalásokat találunk az orosz mirrel kapcsolatban.³ 1960-ban Horváth Pál publikált jelentős jogtörténeti összefoglalást a középkori falusi földközösségekről, amely az európai problémák vizsgálata során komoly figyelmet fordít az oroszországi fejlődés elemzésére.⁴ Művében elsősorban a múlt századi orosz polgari ill. az 1940–50-es évek szovjet történetírását vette alapul. A kelet-európai „őstörténettel”, valamint a jobbágy- ill. parasztkérdéssel kapcsolatos újkori kutatások is fontos információkat tartalmaznak az obscsináról.⁵ A Szovjetunióban különösen az utóbbi években jelentős viták bontakoztak ki e kérdés körül, részletkutatások (és V. A. Alekszandrov kiváló monográfiája) váltak ismertté, s mindez talán megérdemel egy szolid ismertetést. Rögtön meg kell jegyezni, hogy az orosz obscsina, mint társadalmi intézmény történetét elsősorban belső fejlődésében próbálom nyomonkövetni, főként a központi orosz kormányzóságok területére összpontosítva.

Ez az észszerűnek tűnő leegyszerűsítés azonban újabb kérdést vet fel. Az orosz obscsina fejlődéstörténete (amely elsorvadást, átalakulást, újjászületést és keletkezést egyaránt jelent), a régi Oroszország (Rusz) létrejöttétől a mezőgazdaság szocialista átszervezéséig (1930-as évek), nemcsak változó termelési viszonyokhoz, hanem több társadalmi formációhoz is kötődik. Az aligha vitatott manapság, hogy tiszta társadalmi formáció – soha és sehol nem volt a történelemben. Ez a logikai kategória a különféle valóságselemek domináns tendenciáját ragadhatja meg. Egy megszilárdult társadalmi-gazdasági rendszerben ez a főcsapás könnyebben kijelölhető, a formációváltás korszaka azonban bonyodalmakat okoz. Lenin 1917 utáni írásaiból kiindulva eléggé elterjedt a szovjet történetírásban a „mnogoukladnoszty” (szükítő, bevett „magyarításban”: többszektorság) kategóriája. Így például elismerten kevert formációs elemek jellemzik a Régi Ruszt, de a vezető formáció megítélésében alapvető nézetkülönbségek vannak a feudális (L. V. Cserepnin), az archaikus (I. Ja. Frojanov) sőt a rabszolgotartó (V. J. Goreműkina) „uklad” javára.⁶ A „mnogoukladnoszty” problémája kiélezetten

*Az obscsina fogalmát nem tudom pontosan magyarítani. Inkább meghagytam fordítatlanul, mivel ez a historizált késői név a magyar szaknyelvben is elég közismert. Sem a 'faluközösség', sem a 'földközösség', de még a 'falusi földközösség' kifejezések sem tükrözik az obscsina fogalmi gazdagságát, sokrétűségét. A közvetlen szövegösszefüggés határozta meg, hogy 'közösség'ként lefordítottam-e. A 'faluközösség' orosz megfelelője 'szel'szkaja obscsina' a 'földközösségé' 'pozemel'naja obscsina'. Az egyetlen valóban ezeréves történeti terminus: a 'mir' (nem véletlenül) a fogalomnak elsősorban adminisztratív-jogi oldalát jelenti.

¹ Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténeli Szemle, 1894. I. 199–238.

² Kovács Gábor: Az orosz mir-szervezet socialgazdaságtani értéke. Közgazdasági Szemle, 1904. 445–463 és uő.: Az orosz- mir-szervezet történelmi fejlődése napjainkig, Budapesti Szemle, 1904. 334. sz. 177–205.

³ Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása Bp. 1933. 56, 60.

⁴ Horváth Pál: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp. 1960.

⁵ Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968, Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. Menyhárt Lajos: Az orosz politikai irányzatok állásfoglalása az agrárkérdésben a századelőn. Egyetemes történeti tanulmányok V. Debrecen, 1971. 11–52.

⁶ Ld. erről V. D. Nazarov, V. T. Pasuto, L. V. Cserepnin: Problemü obscsesztenno-politicseszkoj isztorii feodalnoj Roszszii v novejszej isztoriografii. Voproszú isztorii (a továbbiakban: V. I.) 1976/4, 26–29 és I. Ja. Frojanov: Kievszkaja Rusz. Ocserki szocialno-ekonomicsezkoj isztorii. Leningrad. 1974 és L. V. Cserepnin: Escse raz o feodalizme v Kievszkoj Ruszi. Iz isztorii ekonomicsezkoj i obscsesztennoj zszni Roszszii. M. 1976.

vetődött fel a jobbágyfelszabítás utáni Oroszország társadalmi-gazdasági fejlődésének megítélésakor. Némelyek a kapitalista viszonyokat tekintik az uralkodónak (P. G. Ründzjunszkij), van aki ezt vitatja (M. Ja. Gefter).⁷ A viták egyik forrása az „uklad” kifejezés fogalmi tisztázatlansága is.

Szembeötlő nehézséget okoz az orosz feudalizmus belső periodizációja. Nemcsak azért, mert bizonyos nézetekben a XVI. sz. az érett feudalizmus kezdete Oroszországban, mások ugyanebben a században a korakapitalista tendenciák megjelenését sejtik. Ezek a szélsőségek. Viszont könnyen belátható, hogy ha a Kijevi Oroszország fejlettségét (IX–XII. sz.) nem túlozzák el a virágzó feudalizmus színvonaláig, akkor a mongol hódítás időszakában (XII–XV. sz.) ez aligha következett be, s a moszkvai állam központosítása és az örökös jobbágyság rendszere (kreposztnoje pravo) tulajdonképpen a feudális viszonyok elmélyülését, megérését jelentik. A kései feudalizmus XVII–XVIII. századi periódusa tehát „nem a feudális jobbágyi rendszer bomlási időszaka (vagy hanyatló stádiuma volt) Oroszországban, hanem ellenkezőleg megerősödésének és legnagyobb virágzásának a kora”.⁸ Danilova szerint nemcsak a feudalizált terület és népesség növekedése bizonyítja ezt (ami persze egyúttal állandó konzerváló tényező is volt szerintem), hanem a feudális-jobbágyi viszonyok mélységében való fejlődése is, ami az örökös jobbágyság rendszerének megszilárdulásában, a robotoltató rendszer elterjedésében és a feudális viszonyoknak a változó konjunktúrához való alkalmazkodásában, az áru- és pénzviszonyoknak mind az uradalmi, mind a paraszti gazdaságban megfigyelhető növekedésben fejeződött ki. Az obszcina állapotának, minőségének, szintjének kérdése mindenkor szorosan összefügg a társadalmi fejlettség színvonalának megítélésével.

A történetírás öröksége és az obszcina szekció

Történelmi kérdések ritkán tehetnek szert olyan politikai aktualitásra, mint százhusz éve az obszcina értékelése a zapadnyikok és a szlavofilek vitájában. A jobbágyfelszabadítást megelőző feszült légkörben a történetírók is (B. N. Csicserin és I. D. Beljajev) összecsaptak a két eszmerendszer képviselőiben. Az álláspontok élesen polarizálódtak, a vélemények nyomán széles és hosszantartó vita bontakozott ki, átörökítve a szembenállást a polgári és narodnyik történetírásra is. A vita elindító aligha sejtették, hogy kérdésfeltevésük – minden tudományon kívüli aktualitását elveszítve – még egy évszázaddal később is nehezen meghaladható lesz. Hajlam kérdése, hogy ebben a régóta világos probléma-exponálást, vagy épp az elhibázott tételezést lássuk. Az örökség mindenestre arra kötelez, hogy tájékozódjunk a hagyaték első írásos rögzítése felől.⁹

⁷ Ld. Voproszű isztorii kapitaliszticeszkoy Roszszi. Problema mnogoukladnoszti. Szverdlovszk. 1972.

⁸ L. V. Danilova: K voproszu o pricsinah utverzdenija kreposztniceszstva v Roszszi. Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztočnoj Evropü (a továbbiakban: EALVE) 1965 g. Moszkva, 1970. 134. Az orosz feudalizmus periodizációjáról ld. még: Bartha Antal: Oroszország feudalizmus-kori történetének periodizációs problémái a Voproszi Isztorii 1945–1962-es évfolyamainak hasábjain in: Vita a feudális-kori magyar történelem periodizációjáról. Bp. 1968. 4–70.

⁹ A historiográfiához felhasználtam: Horváth P.: i. m. 32–46, 69–87. Sz. M. Dubrovskij: Roszsijszkaja obszcina v literature XIX i nacsala XX. v. (Bibliograficeszkij obzor) in: Voproszű isztorii szel'szkogo hozjajszstva, kreszt'jansztva i revoljucionnogo dviszenija v Roszszi. M. 1961. 348–361. P. F. Laptin: Obszcina v ruszskoj isztoriografii poszlednej treti XIX nacsala XX. v. Kiev. 1971; L. N. Vdovina: Voprosz o proiszhozdenii kreszt'janszkoy obscsinü v ruszskoj dorevoljucionnoj isztoriografii. Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta. Isztorija, 1973/4. 33–51. A. L. Sapiro: Problemü geneziszta i haraktera ruszskoj obscsinü v szveta novüh izüszkanij szovetszkij isztorikov in: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii, vüpuszk VI. (Problemü isztorii ruszskoj obscsinü) Vologda. 1976. 36–47; V. A. Alekszandrov: Szel'szkaja obszcina v Roszszi (XVII–nacsala XIX v.) M. 1976. 3–47. V. P. Danilov: K voproszu o haraktere i znacsenii kreszt'janszkoy pozemel'noj obscsinü v Roszszi in: Problemü szocial'no-ekonomiceszkoy isztorii Roszszi. M. 1971. 341–359. Sz. P. Trapeznikov: Leninizm i agrarno-kreszt'janszkij voprosz. M. 1967. t. 1. 370–377. E. A. Luckij: Novaja szovetszkaja literatura po isztori agrarnoj revoljucii v Roszszi. Isztorija SzSzsR (a továbbiakban: I. Sz. R.). 1969/1. 126–134. V. P. Danilov: Osznovtue itogi i napravlenija izucszenija isztorii szovetszkogo kreszt'jansztva in: Problemü agrarnoj isztorii szovetszkogo obscseszstva. M. 1971. 212–253.

Szinte természetes, hogy az orosz obscsina a XIX. sz. közepén csak az európai külföld számára jelenthetett szenzációs „felfedezést”. Haxthausen báró könyvének fogadtatása nem választható el a korabeli nyugat-európai történetírás iskoláitól sem. Csicserin tehát nemcsak az akkor ismert történeti adatokat sorakoztatja fel, hanem összegzésként, kiélezve pontokba szedi véleményét. Mondanivalója lényege a következőkben summázható:

1. A mai faluközösségünk sem patriarchális, sem nemzeti, hanem állami. Nem önmagától az emberek természetes szövetségéből alakult, hanem az állam hozta létre.

2. Nem hasonlít a többi szláv nép patriarchális közösségeire.

3. A faluközösségnek – a társadalmi és állami életnek megfelelő – saját története van Oroszországban. Nemzeti: obscsinából földesúrivá alakult, földesúriból államivá. A középkori és a mai közösségi intézmények között semmiféle hasonlóság nincs. Akkor a faluközösségnek tisztán földesúri és pénzügyi jelentősége volt (adó összegyűjtése és szolgáltatások teljesítése a földtulajdonos számára). Hiányzott a földbirtoklás közössége, a tagok örökösödési jogának korlátozása, a föld újrafelosztás, a költözködés korlátozása, a földművesek nagyfalvakban történő egyesülése, a belső bíróság és gazdasági intézmények.

4. A mai szervezet a XVI. sz. végétől alakult ki.¹⁰

Méltó vitapartnerének, az orosz parasztság első történetírójának Beljajevnek a tollából inkább a Csicserin koncepcióját és adatait elemeiben bíráló megjegyzések születtek, a pontokba szedett (sarkított) konfrontációt egy szerkesztőségi utószó tartalmazta:

1. Az obscsina nálunk nem patriarchális, nem nemzeti, hanem elsősorban társulási („tovariszeszkaja”) jobban mondva mir („mirszkaja”)(!?)

2. Sajátosságai ellenére fő vonásai hasonlóak a szláv népekkel.

3. Élesen különbözik a nyugati germán és egyéb obscsinától.

4. A falusi közösségek mai szervezete nem a XVI. sz. végén a földművesekre rótt rendi kötelezettségekből, nem helyhez kötésükből, hanem a fejadóból származott, hanem az orosz nép és állam ezeréves történetéből. (vagy ahogy Beljajev a szövegben pontosabban megfogalmazta: „a népeletből, a társadalmi élet körülményeiről alkotott népi fogalmakból, a népjellemből, amit a történelem alakított ki”.¹¹)

A tézisekből is kitetszik: a vita tulajdonképpen paradoxon. A nézeteltérés lényege nem az, vajon természetes vagy mesterséges, korai vagy késői képződmény-e az orosz obscsina. Mindketten tagadják őseredetiségét. Egységesen szembefordulnak Haxthausennel: semmiképp sem patriarchális. Még az sem állítható – ami egyébként felmerült a vita során –, hogy egyikőjük történeti és a másik történetietlen. Hiszen Csicserinnél „a nemzeti közösségből *alakul* a földesúri, a földesúriból az állami”, Beljajevnél pedig még a varégek bejövele előtt megszűnt a nemzeti közösség, s az egyébként misztifikált népjellemet „a történelem *alakította* ki”. Jelentéktelen részletkérdéseken kerdőző szakmai beharc lenne az egész, vagy félreértés? Aligha. A fő különbség az obscsina fogalmának értelmezésében rejtezködik. Beljajevnél a szociális és intézményi oldal áll előtérben, Csicserinnél pedig a földhasználati, földtulajdonosi, adózási funkciók. Beljajevnél a belső szerveződés, Csicserinnél a kívülről szervezethez. Ez a dilemma – amint még látni fogjuk –, ha nem is az egymást formálisan kizáró ellentét értelmében, nem pusztán elmeszülémény, hanem történelmi termék volt. Furcsa az is, hogy mindkét felfogás a történelemre hivatkozik, és egészen más ért azon. Az a koncepció, amelyik fejlődési szakaszokban próbálja meg értelmezni az obscsinát, a történelemben csak a megszakítotttságot veszi tudomásul, a stádiumok egymásra épülése, egymástól való elválasztásukat szolgálja. A szemközti szlavofil gondolatmenetben a „nép és állam története” – „ezeréves”. A parasztság röghöz kötésének folyamata – szerinte – fokozatosan ment végbe a XVII–XVIII. században. A történelem elsősorban a folytonosságot, a „történelmi idő” kitágítását és megritkítását jelenti.

¹⁰B. Csicserin: *Obzor isztoriczeszkogo razvitija szel'szkaj obscsinü v Roszszii. Ruszszkij Vesznik t. I. fevral': kn. (1)–2. 600–601.*

¹¹I. Beljajev: *Obzor isztoriczeszkogo razvitija szel'szkaj obscsinü v Roszszii. Szocs. B. Csicserina. Ruszszkaja Beszeda 1856. t. 1. 145–147.*

Nem szükséges tovább részletezni az álláspontok mozgását. Az orosz obscsina kutatásának nagy korszaka a XIX. sz. utolsó harmadában bontakozott ki. Az orosz pozitívista agrártörténészek első nemzedékének (M. M. Kovalevskij, P. G. Vinogradov, I. V. Lucsickij) tollából világtörténeti perspektívát felmérő alpmunkák születtek. A századfordulón már a zemsztvo-statisztikusok által gyűjtött kortárs anyag általánosítására is kísérletek történtek (V. P. Voroncov, A. A. Kaufman, K. A. Kacsorovszkij).

Néhány magányos kísérletől eltekintve (A. L. Sapiro) a szovjet történetírás hosszú ideig alig foglalkozott a kérdéssel. Nagyobb vita az első törvénykönyvek verv' kategóriája körül bontakozott ki. Az 1940-es években Sz. V. Juskov a nagycsaládként, B. D. Grekov a szomszédos faluközösségeként való értelmezés mellett kardoskodott.¹² A hatvanas években M. O. Koszven (Grekov ellentmondásos érvelését vitatva) patronimiumként (többé-kevésbé elkülönült, de kapcsolatot tartó rokoncsaládok, amelyek származásukat közös őstől vezetik le) próbálta megfejteni a kifejezés tartalmát. Talán nem is kell említeni, hogy ezek a nézetpárok is öröklődtek a jelenkorra.

Az obscsina utolsó korszakaival, sorsával kapcsolatos tanulmányok megjelenése még későbbre tehető. Korábbi munkáira is támaszkodva jelentős empirikus anyag elemzésével az elsők között Sz. M. Dubrovskij járult hozzá újra az obscsina kutatásának fellendítéséhez.¹³ Hosszú ideig vagy elhallgatták, vagy csak félve említették az obscsina létezését a szovjethatalom első évtizedeiben. Az 1950-es évek második felében nyílt lehetőség az obscsinával (is!) kapcsolatos történeti valóság helyreállítására az irodalomban. Az akkor megfogalmazódó nézetek egyformán elismerték az obscsina újjászületését 1917 után. Eltérnek viszont az álláspontok: átalakítás vagy megszüntetés lett-e a sorsuk a mezőgazdaság kollektivizálása során.

Az 1958 óta megrendezésre kerülő Kelet-Európa agrártörténeti szimpóziumok bizonyára kiemelkedő értékelést kapnak majd egy eljövendő historiográfiában. Aligha véletlen, hogy a köztársaságok közötti ülészak-sorozat adott intézményes keret az obscsina-kutatás újjászületésének a 70-es években. 1970 és 1974 között négy alkalommal került sor a szimpóziumok munkája során annak a „tematikus szekciónak” a megrendezésére, amely 1970, 1971-ben „Az agrárnépesség társadalmi intézményei”, 1972 és 1974 során pedig „Az agrárnépesség obscsina-szervezetei” címen szerepelt.¹⁴ A szekció történetéhez tartozik, hogy megindulásakor a szimpózium nem foglalkozott a XVI. sz. előtti és az 1917 utáni agrártörténeti kérdésekkel. A kérdés napirendre tűzését a XVI–XVII, XVIII és a XIX. sz. második fele és a XX. sz. elejei szorgalmazták 1969-ben. Ahogy az első szekcióülés 1970-ben megfogalmazta: a problémafelvetés „a tudományos gondolkodás fejlődésének halaszthatatlan szükségleteiből következett”. Ez alkalommal hangzott el pl. V. A. Alekszandrov előadása, amelyik már említett monográfiájának alapkövetélete lett. 1972-től már az egész szimpóziumon kiszélesedtek a kronológiai keretek a IX. sz-ig ill. a szovjet periódus irányában. Így eltűnt a korai közösségre vonatkozó vitákat kirekesztő formális akadály is. Ugyanitt történt kísérlet széles összehasonlító-történeti szempontok (etnográfusok, keletkutatók, Nyugat-Európa történetének kutatói) bekapcsolására a

¹² B. D. Grekov: Az orosz parasztság története a legrégebb időkől a XVII. sz.-ig. I. Bp. 1956. 83–84.

¹³ Sz. M. Dubrovskij: Sztolupinszkaja zemel'naja reforma. M. 1963.

¹⁴ A hatvanas évek elején a szimpóziumok egyik központi vitakérdése a jobbágyi-paraszti rétegződés volt. Ld. *Orosz István: A parasztság rétegződésének vitás kérdései a legújabb szovjet történelmi irodalomban. Világtörténet, 1964. 2–3. 53–75.* A szimpózium legújabb anyagai elég nagy csúszással jelennek meg. Így az obscsina-szekció terméséből jelenleg csak a XIII. (Vilnius) és a XV. (Vologda) ülészak néhány előadása látott napvilágot: EAI VE 1971. g. Vilnius, 1974, és a már idézett XV. ülészakról az *Ezsegodnik agrarnoj isztorii, 1976. kötetekben.* A szekció munkáját a sokszorosított tézisekből tanulmányoztam: Teziszü dokladov i szoobscsenij XII. szeszszii mezsresz-publikanszkogo szimpoziuma po agrarnoj isztorii Vosztocnoj Evropü (Riga-Szigulda, okt. 1970. g.) M. 1970. N° 1., Teziszü dokladov i szoobscsenij XIII ... (Vilnius-Kaunas, szept. 1971. g.) M. 1971. Teziszü dokladov i szoobscsenij XIV ... (Minszk-Grodno. 25–29. szept. 1972. g.) vüp. II. M. 1972. Felhasználtam még *I. V. Ledovszkaja* beszámolóit a tanácskozásokról: ld. *I.Sz.R. 1970/4, 1971/3, 1972/2, 1973/3, 1975/2.* Ezúton is szeretnék köszönetet mondani V. P. Danilovnak, aki értékes tájékoztatásával segített abban, hogy eligazodjam a kérdés és a viták szövevényében.

szervezett munkába. Az 1974-es vologdai tanácskozás a vizsgálatok további elmélyítéséhez elsősorban a regionális sajátosságok megrajzolását kezdeményezte. Az 1976 őszére tervezett XVI. ülésszakra a következő tematikát javasolták: „az obscsina kérdés a forradalom előtti és a szovjet történetírásban; az obscsina, mint a történelmi fejlődés prekapitalista stádiumának társadalmi intézménye; az obscsina felbomlása a tőkés fejlődés körülményei között; az obscsina, mint a parasztság földszervezete a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után és szerepe a kollektivizálás előkészítésének és megvalósításának időszakában. Mint utóbb kiderült, a tematikus szekciók nem működnek állandóan és csak akkor hívják össze, ha a felhalmozott és kikutatott anyag indokoltá teszi.¹⁵ Az obscsina-szekció 1976-os megrendezéséről nincs tudomásunk.

Nyilvánvaló, hogy a hetvenes években az obscsina történetének kutatása nem kötődött kizárólag a szekció működéséhez. A részletkutatások révén újabb tudásanyag halmozódott fel, historiográfiai kísérletek születtek az örökölt álláspontok értelmezésére – mindez (lassabb vagy gyorsabb ütemű) spontán fejlődés eredménye is lehetett. De a tematikus szekció működése tette lehetővé, hogy egy-egy korszakon és forrástípuson túltekintve az orosz obscsina történetének egésze látóörünkbe kerüljön. Ez együtt járt az eredeti – és máig eldöntetlen – vita újraeledésével, s szükségessé teszi a vitacsomópontok megválaszolását, vagy a kérdésfelvetés újrafogalmazását.

Marx és az ún. stadiális tipológia

A szovjet történetírás e témánál is erőteljesen törekszik arra, hogy a marxizmus klasszikusainak álláspontját rekonstruálja.¹⁶ Ugyanakkor eléggé hangsúlyos az igény, miszerint „az orosz történetírás hagyományos vitájához való visszatérés azt jelzi, az obscsina kutatását szükségképpen konkrét történelmi anyagon kell végezni, figyelembe véve a gazdag historiográfiai hagyatékot”.¹⁷

Az orosz obscsina periodizációja egyelőre nem tekinthető eléggé kimunkáltnak. A korszakolás elválaszthatatlan a prekapitalista közösségek világtörténeti szerepétől. A szovjet történeti irodalom két alaptípust különböztet meg: ősi, vérrokonsági ill. szomszédági, területi közösségeket.¹⁸ Az öt kontinens néprajzi adatai alapján ez tovább árnyalható, öt ún. stadiális típus elkülönítésével: 1.) vadászok, halászok és gyűjtögetők korai nemzetségi közössége, 2.) a félig v. egészen letelepült földművesek és állattenyésztők nemzetségi obscsinája, 3.) szomszédági-nemzetségi, 4) szomszédági-nagycsaládos és 5.) szomszédági (területi, falusi) közösség.¹⁹ Ez az öt típus is végeredményben az előbbi két alaptípusra vezethető vissza, amelyeken belül a konkrét történeti formák és változatok sokfélesége állapítható meg a természeti-történeti környezettől, a gazdasági tevékenység jellegétől és az etnikai komponensektől függően.

A Tőke nyersfogalmazványában Marx a hegeli felosztás szerint még három alapformát (fokot, stádiumot) vázolt fel (ázsiai, antik, germán), amelyek mindegyikében a közösségi és egyéni elvnek (elsősorban földhasználatnak és földhasználatnak) a kettőssége figyelhető meg, a súlypont azonban változó. Ez a kettősség később a felbomlás csírájává válhat. Már ekkor megjelennek az alapformán belüli módosulatok, valamint a másodlagos formák is. Az ún. stadiális tipológia elvi alapvetése

¹⁵ Ld. V. L. Janin, A. P. Tjurina: Szimpozium po izucseniju problem agrarnoj isztorii pri Otdelenii isztorii AN SzSzsZR. I.Sz.R. 1976/4. 213.

¹⁶ Sz. D. Zak: Ruszszkaja pozemel'naja obscsina vtaroj polovinu XIX. v. v trudah Marksza i Engelsza EAIIVE 1971. Vilnius. 1974. 367–380. V. V. Mavrodin, I. Ja. Frojanov: F. Engels i nekotorie voproszju obscsinnogo zemlevladienija na Ruszi IX–XII. vv. Szovetszkaja Etnografija (a továbbiakban: Sz. E.) 1972/1. 14–23. V. A. Alekszandrov: V. I. Lenin o szel'szkoj obscsine v kreposztnoj Roszszii. Sz.E. 1970/1. 59–71. A sort még hosszan lehetne folytatni, de csaknem minden munka bevezetőben hivatkozik a klasszikusokra. Magyar szerző tollából e kérdésre konkrétan ld. *Tőkei Ferenc*: Lenin és az obscsina-kérdés. Valóság, 1973/5. 21–27; *uő*: Az ázsiai termelési mód új vitájához M. F. Sz. 1970/6. 1129–1139.

¹⁷ *Vdovina* 1973 i. m. 50. Hasonlóan nyilatkozik pl. Ju. A. Kizilov: Szpornue voproszju isztorii drevneruszszkogo feodalizma. I. Sz. R. 1973/5. 162.

¹⁸ L. V. Danilova, V. P. Danilov: Obscsina. Bol'saja Szovjetszkaja Enciklopédija 3. kiad. t. 18. M. 1974. 252–256.

¹⁹ Ju. V. Muretin: Sztadial'naja tipologija obscsinü in: Teziszü . . . 1972. II. 166–169.

azonban nem támaszkodhat kizárólag a Grundrisse elemzéseire, hanem a késői Zaszulics-levélfogalmazványok történetibb terminológiája is előtűnik: „Az ősi közösségek (communautés primitives) nincsenek egy kaptafára szabva. Ellenkezőleg, összességük olyan társadalmi csoportosulások sorát alkotja, amelyek mind *típusban*, mind *korban* különböznek egymástól és amelyek különböző fejlődési *szakaszokat* jelölnek. E típusok egyike, amelyet földművelő közösségnek ('commune agricole') szoktak nevezni . . .” (Kiemelés – K. Gy.) Geológiai párhuzamból nő ki a társadalom alakulatainak problémája: „Mint a társadalom ősi alakulatának utolsó fázisa, a földművelő közösség ugyanakkor átmeneti fázis a másodkori alakulathoz, tehát átmenet a közös tulajdonon alapuló társadalomból a magántulajdonon alapuló társadalomba. A másodkori alakulat tehát felöleli a rabszolgaságon és a jobbágyságon nyugvó társadalmak sorát.”²⁰

A formációelméleti háttér itt csak abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy míg az ötvenes években a szláv közösségeket Marx az ázsiaival rokonította (annak módosult formájaként), addig az 1880-as évek fogalmazványaiban az *orosz közösség* típusa az idézett földművelő közösség, amelynek „nyugati megfelelője a *germán közösség*, amely nagyon új keletű. Még nem létezett Julius Caesar idején, és már nem létezett, amikor a germán törzsek Itália, Gallia, Hispánia meghódításához fogtak.” A germán közösségnek itt már saját története is van és nem pusztán egy világtörténeti fejlődési séma eleme. A földművelő közösséget „archaikusabb típusú közösség” ('communauté du type plus archaïque') előzte meg az ősi közösségek sorában. Maurer nyomán úgy vélte, hogy a Tacitus korabeli germán földművelő közösségből „származott az új közösség” ('la nouvelle commune qui en sortit'), amelyet „minden meghódított országban bevezettek”, de amely „másodlagos alakulású közösség”. A szláv közösség összehasonlításakor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az ötvenes években írt „Secret Diplomatic History”-ban Marx egyrészt a normann elmélet alapján állva ír a Kijevi Oroszországra „gót periódusról”, másrészt szláv államnak a későbbiekben Novgorodot tartja, amelyet hagyományai, politikájában és fejlődéstendenciáiban antagonisztikusként szembeállít a modern Oroszországgal, az egyik csak a másik romjain létezhet – írja.²¹

A használt terminológia szempontjából nem mellőzhető, hogy a fogalmazványok szövegében a különböző, egymáshoz viszonyítva archaikusabb közösségek sorát számbavéve „elpusztulásukról”,

²⁰ Marx-Engels Művei (A továbbiakban: MEM) 46/l. Bp, 1972. A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai 355–391; a módosulatok pl. 358., 379. (szláv); másodlagos formák 369–370. (Pera, Wales)] és MEM. 19. k. Bp. 1969. 261–281. [ősi közösségek (3. fogalm) 276, másodkori alakulat (3) 278 és másodlagos alakulású közösség (1) 263–264.] Az értelmezésekre: *Danilova, Danilov*: i. m. 252–254, *Ju. A. Kizilov*: A feudalizmusra való áttérés a keleti szlováknál i. m. Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. I. Bp. 1972. 46–55. A kérdésre továbbra is alapvető Tőkei Ferenc interpretációs kísérlete: A társadalmi formák elméletéhez 2. kiad. 1971. 114–164, ahol azonban a Zaszulics leveleket nem vizsgálta. A marxista társadalmi formációelmélettel kapcsolatos viták távolról sem jutottak nyugvópontra. Ld: pl. *Komoróczy Géza*: A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az ún. ázsiai termelési mód elmélete. MTA. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1975/1. 129–144 és *Hahn István*: Az elméleti általánosítás és határai. Magyar Filozófiai Szemle, 1976/4. 662–666. Ez nem is várható, amíg az elméletet magát nem filológiai teljességre törekedve történeti alakulásában rekonstruálják. Megalapozatlan azt állítani, hogy a nyersfogalmazványban és a Zaszulics-levelekben föllelhető „két történelmi tipológia teljesen egybeesik” (*Tőkei F.*: i. m. M. F. Sz. 1970/6. 1137). A fogalmazványokon keresztül Marx műhelyébe kellene eljutni, feltárni Marx törekvését a terminológia egyneműsítésére, lemérni a hetvenes évek új olvasmányainak pontos hatását (Maurer, Kovalevszkij, Morgan), a vázlatokat egymással is felelő válaszadási kísérleteknek tekinteni. Csak így magyarázható meg, hogy végül miért a történelmi párhuzamokat mellőző kurta negyedik fogalmazvány tisztázatait kapták kézhez (és különös módon megfélemlettek róla) a „Fekete Ujrafelosztás” csoport tagjai (Plehanov, Zaszulics, Akszelrod), v. ö.: *D. Rjazanov* szerkesztői előszavát Arhiv K. Marksza i F. Engelsza. pod. red. D. Rjazanova. kn. I. M. 1924. 265–268. A vitában egy ponton itthon is teljes az egyetértés: a konkrét kutatásokat kell előtérbe helyezni.

²¹ Ld. *Karl Marx*: Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century in: The unknown Karl Marx. ed. Robert Payne. London–New York. 1971. 297–299. A normann elméletet és a csekély irodalmi bázist hangsúlyozza: Karl Marx. Életrajz 1971. 326.

„átváltozásukról”, (Morgan nyomán) „újjászületésükről” és „keletkezésükről” egyránt szól. A marxizmus szövegeire épülő ún. stadiális tipológia tehát a prekapitalista közösségek elemzésekor annak *típusát* és a fejlődés *szakaszát* figyelembe veszi ugyan, de nem számol azok keletkezési *korával* (vö. fentebb is a kiemeléseket). Nem megoldott még a közösségek ún. „újjászületésének” problémája, amely – aligha közös okból – a történelem különböző periódusaiban, eltérő területeken ismeretes. A germán Mark például, bár genetikusan kapcsolódik is a korábbi közösségtípusokhoz, kétségtelenül új, tisztára középkori képződmény volt.²² A prekapitalista közösségek végleges megsemmisítése a kapitalista viszonyok behatolásának volt a következménye. Marx véleménye szerint: „Oroszország az egyetlen ország Európában, ahol a közösségi tulajdon nagy, országos méreteken fennmaradt, egyidejűleg pedig Oroszország egy modern történelmi környezetben létezik, kortársa egy magasabb kultúrának, össze van kapcsolva egy világgpiaccal, amelyen a tőkés termelés uralkodik.”²³ Marxot (és a narodnyikokat) természetesen elsősorban a kortárs orosz intézmény értéke foglalkoztatta és másodlagosnak tartotta azt a módot, „ahogy ez a tulajdonforma (történelmileg) kialakult Oroszországban”. Szerinte „az úgynevezett történelmi fejlődés egyáltalában azon nyugszik, hogy az utolsó forma a múltbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti . . .” – jegyzi meg a politikai gazdaságtan módszeréről írott bevezetésében.²⁴ Az orosz közösség – amely maga is átment egy egész sor evolúción – alkati kettőssége alternatívát mutatott: „tulajdoneleme felülkerekedik kollektív elemén” vagy fordítva. „Minden attól a történelmi környezettől függ, amely a közösséget körülveszi” – vélte. Így lehetőséget látott arra is, hogy „közvetlen kiindulópontjává válhatik ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál . . .”, de ehhez „előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító befolyásokat, amelyek minden oldalról ostromolják, azután pedig biztosítani kéne számára egy spontán fejlődés normális feltételeit”. Egy évvel később veti papírra Engelszel együtt a híres sorokat: „ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.”²⁵ Érthető tehát a klasszikusok törekvése, amellyel az orosz közösséget próbálják megóvni a *szétromolástól*: „A gyakorlatban persze, az egyetemleges kezesség megszüntetése . . . a rendi tagolódás felszámolása, a költözködési szabadságnak és a földdel való szabad rendelkezés jogának biztosítása minden egyes paraszt számára – elkerülhetetlenül és gyorsan megszünteti az olyan kincstári-hűbéri terheket, mint amilyen háromnegyed részben a mai földközösség. . .” – állapítja meg tárgyilagosan Lenin 1902-ben, de rögtön hozzáteszi – az obscsinát mint a helyi kormányzat demokratikus szervezetét, mint társulást, vagy szomszédok szövetségét, feltétlenül védeni fogjuk a bürokraták minden merényletétől. . .”²⁶ Nyilvánvaló, hogy a kortárs vélekedések az orosz obscsina funkcióinak sokféleségéről, az egyes funkciók különböző sorsáról, elvont lehetőséget takarnak e funkciók múltjának történeti szétválasztására is.

Régi források – új viták

Visszakanyarodva a szovjet történetírásnak az orosz obscsina periodizációjáról vallott álláspontjához Danilova és Danilov már említett kísérletéből lehet kiindulni. A következő szakaszokat ill. típusokat határolják körül a világtörténeti tipológiába ágyazva: a *verv'* a keleti szlávoknál és a kijevei Rusz kezdeti időszakában; a középkori obscsina-voloszt'; a kései feudalizmus örökös jobbágyi obscsinája, annak transzformációja a kapitalizmus körülményei között; a nacionalizált föld egyenjogú használóinak szabad szövetsége 1917 után. Ugy vélik, hogy az orosz obscsina fejlődésének sajátossága „stabilizációja és megerősödése volt a kései feudalizmus korszakában”.²⁷

²² L. B. Alajev: Problema szel'szkoj obscsinü v klaszszovüh obscsesztvah (isztoriografia voprosza). Teziszü II. 1972. 171–172.

²³ MEM. 19. k. 272–273. 2. fogalm.

²⁴ MEM. 33. k. 557. Ny. F. Danyieleznonhoz írott levél 1873 márc. 22. és MEM 46/1. 31.

²⁵ MEM. 19. k. 273. (2); 278. (3) és MEM. 4. k. 566. Előszó a Kommunista Kiáltvány 1882-es orosz kiadásához.

²⁶ LÖM. 6. k. 318–319. Az orosz szociáldemokrácia agrárprogramja. Ld. még a lenini álláspont sokrétűségére Danilov: 1971. i. m. (fordítva és pontosítva az eredeti szöveg és L. M. 6. k. 141. alapján).

²⁷ Danilova, Danilov: i. m. 254.

Egy „nemzeti méreteken elterjedt” intézmény történetének ezer éve nyilvánvalóan nem alapulhat azonos forrásokon. A különböző korszakok kutatói eltérő forrástípusokból alkotnak képet az obscsina szakaszairól. Az egész fejlődés megítélése jelentős mértékben attól függ, hogy a részek ábrázolása mennyire lehet teljes.

A keleti szlávok korai közösségei csak a régészeti leletek, az írott emlékek és az etnográfiai analógiák szembesítésével vizsgálhatók meg. Az eddigi kísérletek azt mutatják, hogy bármely forrás-csoport előtérbe állítása tendenciózus értelmezéseket szül.²⁸ A VIII–XII. századi obscsinára vonatkozó dokumentumok így is rendkívül töredékesek. Külön nehézséget okoz az adott időszakban a történeti mozgás, a változások érzékelése a heterogén forrásbázison keresztül.

A hagyományossá merevedett vitakérdés annak megítélése, hogy a X–XII. század orosz államában a Ruszszkaja Pravda „*verv*” kategóriája szomszédsági-területi közösséget avagy rokonsági köteléket takart-e.⁴ Már a negyvenes években is a kérdésfelvetés erősen deduktív volt és szinte kizárólag az írott forrásokban gyökerezett. Az első törvénykönyvek pedig a közösséget elsősorban tagjainak büntetőjogi felelőssége szemszögéből láttatják, egy olyan periódusban, amikor a fejedelmi hatalom már nyilvánvalóan deformálta azt. Grekov, bár megemlítette, hogy a legrégebb Kisebb Pravda novgorodj átiratban maradt ránk és a *verv* kategóriáját nem ismeri, csupán a „*mir*”-t nevezi meg, mégis azonosította a jóval későbbi és elsősorban a déli területekre vonatkozó Nagyobb Pravda eltérő tárgyú cikkének *verv* terminusával. Így jött létre a *mir-verv*, amely nyilvánvalóan nagyobb területet jelentett, ahol „nyomon követték” („*gonenie szleda*”) a tolvajt, ill. kollektíve büntetést fizettek („*dikaja vira*”) a fejedelmeknek. Bizonyítékként szerepel még egy dalmát tengerparti törpeállam (Policia) statútuma a XV–XVII. századból, bár azóta bebizonyosodott, hogy a *verv* Policában rokonsági köteléket is jelentett. Koszven, aki a patroniumként való értelmezés mellett tört lándzsát elsősorban etnográfiai analógiák és régészeti anyagok segítségével próbálta koncepcióját illusztrálni.

A grekovi értelmezés helyrebillentését Rapov kísérte meg, igen erősen támaszkodva a hatvanas évek régészeti eredményeire. A források egyoldalú kezelésével – amint azt Frojanov meggyőzően bizonyította – arra a következtetésre jutott, hogy a szláv települések Kelet-Európában a VI. századtól „szomszédsági területi közösségek” voltak. A nagycsaládok létének tagadására a félig földbe-süllyesztett lakóépületek kis mérete (10–20 m²), s a csatlakozó gazdasági építmények kicsinyisége aligha elegendő érv, nem beszélve az ellenpéldákról. A viták háttérében természetesen a prekapitalista közösségek marxi tipológiájának többféle értelmezése is meghúzódik. Frojanov, a régészeti leletek számbavétele után, az írott emlékek alapos textológiai elemzésével azt mutatja ki, hogy a *verv* átmeneti formaként „rokonsági és szomszédsági kapcsolatokat egyesített magában, közbülső helyet foglalva el a családi és a territoriális obscsina között, azaz faluközösség ('obscsina szel'szkaja') és nem szomszédsági volt.” Igen érdekes, ahogy ezt az átmeneti jelleget a közösség változó szerkezetében feltárja. A Nagyobb Pravda 8. cikke ugyanis különös módon fogalmaz: „aki belép a (*dikaja vira*)-ba”. Grekov ezt a társadalmi differenciálódás jeleként interpretálta, aki akart (vagy aki nem tudott), az megtagadta a fizetést. Frojanov szerint itt főként a *verv*-be bekerülő idegenekről volt szó, akik megtartották a vérrokonsági sémát. Vagyis a közösséget nem eredendő elszigeteltségben, hanem történelmi mozgásban ragadja meg.

Ez az igény érdemesíti Goremükina (korábbi munkájával szemben önkritikus) tanulmányát is figyelemre, bár Kizilov vitacikke világos okfejtéssel bírálta (elsősorban az állam kialakulását közvetlenül megelőző időszak kutatási eredményei alapján) az archeológiai forrásbázis szelektív kezelését és a XVI–XIX. századi történeti és néprajzi analógiák közvetlen historizálását. Goremükina tulajdonképpen Koszven koncepcióját kíséri meg továbbfejleszteni, tudatosan vallva, hogy az egykorú forrás-

²⁸ A régi Rusz közösségeinél különösen a következő irodalomra támaszkodtam: Grekov: i. m. 70–96, 320–331. Ju. M. Rapov: Büla li *verv* „Ruszszkoj Pravdu” patronimiej? Sz. E. 1969/3. 106–117. I. Ja. Frojanov: Szem'ja i *verv* v Kievskoj Ruszi (po povodu sztat'i Ju. M. Rapova) Sz. E. 1972/3. 90–97. uő: i. m. 1974. 13–44. V. I. Goremükina: Ob obscsine i individual'nom hozjajsztve v Drevnej Ruszi. I. Sz. R. 1973/5, 128–145. Ju. A. Kizilov: Szpornüe voproszú isztorii drevneruszszkogo feodalizma. I. Sz. R. 1973/5, 146–165. Ja. N. Scsapov: O funkcijah obscsinü v drevnej Ruszi in: Obscseszto i goszudarsztvo feodal'noj Roszszii. Szb. sztatej. M. 1974. 13–21.

anyag kevés a kérdés megítéléséhez, ezért nyúl későbbi (északi, szibériai és déli) párhuzamokhoz. Talán épp ez a tényező vezeti el olyan kérdésekhez, amelyek az obscsina későbbi történetében gyökereznek. Az irtásos földművelés uralmából indul ki Kelet-Európa erdőövezetében, amely szerinte nagyfokú munkakooperációval járt az egyes családok között, a X–XIII. századból feltárt falvak többsége 3–6 udvarból áll. Ugyanakkor a földmagántulajdon az uralkodó rétegekben jelent meg és csak a XI. századtól kezdett alulról kiegészülni. Tulajdonképpen a legeredetibb, ahogy a közösségek szerkezetének, jellegének átalakulását tárgyalja. Mivel a mir kategóriája régebbi törvénykönyvekben fordul elő mint a *verv'*, a *mir*t a régi nemzeti közösségnek tekinti, amelyekben az aprófalvak települések szétszórtsága miatt a rokonsági kapcsolatok lazulni kezdtek, patriarchális családokra ill. patronimiumokra töredeztek. Ugyanakkor a mirek bizonyos állami funkciókra tettek szert, az osztatian szabad földek birtokosai maradtak: falu- ill. földművelő közösséggé alakultak át (ez volt a több települést összefogó ún. *mir-voloszt'*). A *verv'* viszont, amelynek központja később várossá is fejlődhetett, a tulajdonképpeni aprófalvakat jelentette, amelyek patronimiumok voltak, maguk is tovább osztódtak, de fennmaradtak, és a feudalizáció során más néven szerepelnek a forrásokban (ezzel magyarázza a terminus gyors eltűnését). A patronimiumok felbomlása elsősorban a városokban figyelhető meg, ezek környékén és a folyók mentén jelenik meg a parcellás szántóföldi művelés is a X. századtól. Ugyanakkor a régi *mir* is kisebb körzetekre tagolódtott, de ezekre örököltette a nevét. A tetszetős koncepció valóság tartalmát illetően Kizilov joggal hangsúlyozta (a szövegelemzések felületeségén túl), hogy a patronimium kategória kidolgozása, feltárása eléggé elszigetelt, zárt közösségek anyagán született, amelyek nehezen alkalmazhatóak a korai orosz történelemre, ugyanakkor az obscsina szerkezetének megfejtésére nem tett érdemi javaslatot.

Újabbban mindenesetre az eltérő álláspontok közeledése figyelhető meg. Már Frojanov és Kizilov tanulmányaiban is egy sor kompromisszumos elem található. Archeológiai és írott emlékekre támaszkodva, új egyházi okleveles anyag bevonásával Scsapov azt a nézetet fogalmazta meg, hogy a szomszédsági közösségen (*verv'*) belül a IX–XII. században mindkét családtípus megfigyelhető, de a nagycsalád fokozatosan elveszíti termelői jellegét, megőrizve bizonyos adminisztratív-jogi egységet (örökösödési jog, vérbosszú, egzogámia), de a termelés alapvető mikroszerkezete a kis család lesz. A régi orosz obscsina átalakulása szerinte csak a szomszédsági közösség kategóriáján belül értelmezhető, tekintettel a szlávok VII–XII. századi betelepülésére, a kelet-európai síkság belső kolonizációjára, ahol keverve különböző etnoszok és szláv nemzetségek, törzsek éltek. Az őstársadalomból származó közösségek sorsát három nagy „nyomás” határozta meg (bizonyos funkciók elvesztésével, újak ráruházásával tagozódik be az osztálytársadalomba, vagy szétrombolják): 1.) a IX–XI században az állam kialakulása és megerősödése, 2.) a XI. századtól az egyházszerkezet kiépülése, 3.) XI–XII. században (ahol színre lépett) a *voctšina* (örökletes adománybirtok) benyomulása. Frojanov viszont az óorosz *voctsináról* azt állapítja meg, hogy a „XI–XII. században szigetecskékhez voltak hasonlóak, amelyek elvesztés a szabad paraszti földbirtok és gazdaság tengerében”. Kizilov ezzel szemben úgy véli, hogy „nem ezek a (statikus) parcellák határozták meg a keleti szlávok társadalmi fejlődésének útjait”.²⁹

A középkori „*obscsina-voloszt'*” csak a XV. századi forrásokban lép elő a történelem homályából. A szó maga is többértelmű: jelentheti a földesúri kezelésben lévő földterületet, de a szélesebb értelemben vett adminisztratív-területi egységet is. Ezúttal az állami földön élő parasztok (ún. fekete adózók – *csernoszosnoje zemlevadenie'*) összetett közösségeként szerepel. Grekov nagy összefoglalója érdemben nem tárgyalta ezt a kérdést s a hetvenes években nagy viták bontakoztak ki a paraszti földbirtok vagy épp tulajdon megítélése körül. Az mindenesetre kétségtelen, hogy legkésőbb a XVI. századra a *voloszt'* feudális függésbe került. Ez a folyamat Oroszország középső területén volt a leggyorsabb ütemű. Éppen ezért itt található a legkevesebb forrás is, mindössze tucatnyi adománylevél és perirat maradt fenn néhány kolostori archívumban, s az is nagyon valószínű, hogy a szerzetesek az állami parasztokkal folytatott harcuknak csak győztes mozzanatait őrizték meg dokumentumként, (az okleveleket az 1950–60-as évtizedekben publikálták).³⁰ Az iratokból így is szemléletesen bontakozik

²⁹ *Frojanov*: i. m. 1974. 158, ill. *Kizilov*: i. m. 1973/5. 156.

³⁰ Ld. erről: *Ju. G. Alekszeev*: *Kreszt'janszkaja voloszt' v centre feodal'noj Ruszi XV. v. m. Problemü kreszt'janskogo zemlevadenija i vnutrennej politiki Roszszii. Leningrád. 1972. 71–103. Ld. erről még: Horváth P.: i. m. 1960. 138–141.*

ki előttünk a voloszt' szerkezete és működése. Az egy-három portából álló aprófalvak ('derevnja') egy-egy nagyobb falu ('szelo') vonzáskörzetét alkotják. Az aprófalvak lakói legtöbbször rokonok is, a központi falvak népe viszont saját örökletes telkein ül. Teljesen valószínű, hogy a föld újrafelosztására valló adatok hiánya, magának az újrafelosztásnak a nemlétét jelzi az erdőzónában a XVI. század előtt.³¹ Mindez nemcsak a természeti környezettel és a településhálózattal függött össze, hanem a XV. század előtt domináns határhazsnálati formákkal, amelyekben az irtásnak és a szabad foglalásnak döntő szerepe volt. A határ három nyomásra osztására vonatkozó első forrásutalások a XV. századból valók.³² A voloszt' adott szerkezetének állandó újratermelődéskéhez a XI–XV. század folyamán lejátszódó nagy belső kolonizáció jelentősen hozzájárult. A kényszerűségből minimális-forrásbázisra támaszkodó történeti demográfia a régi Rusz koránál joggal hívja fel a figyelmet a nagy mobilitásra, a népesség-tömörülés súlypontjainak változására. Már a X–XII. században a Kijevi föld fokozatosan elvesztette lakosságának jelentős részét, akik a nomádok nyomása elől az erdőövezetbe húzódtak, s a Volga-Oka közötti termékeny talajú terület népsűrűsége megnőtt, amint ezt a nagyfejedelmi székhely Vladimir-Szuzdal'-ba való áthelyezése is jelzi. A XIII. század azonban nem hozta meg a stabilizációt, a feudális széttagoltság és a tatár-mongol támadás újabb nagyméretű áttelepülésre vezetett, a súlypont nyugatra toldódott el a Moszkva folyó partjai mentén. Homokos, erdős területen nagyobb (10/km² körüli) népességkoncentráció alakult ki. Az eredeti államterületek közül egyedül az észak-nyugati novgorodi köztársaság képvisel népesedéstörténeti állandóságot a XV. századi Moszkvához csatolásig. A lakosság többsége az 1470-es évek után innen északi és nyugati irányba húzódtott.³³ Mindez nem vezetett az aprófalvak komolyabb méretű felduzzadásához, mert a családok osztódása vagy a földesúri telepítés révén újabb törpetelepülések is keletkeztek az irtások nyomán. A folyamat belső automatizmusát az aprófalvak pusztásodása is szabályozta: a votcsina és a voloszt' között kölcsönös áramlás figyelhető meg az uraság benyomulása következtében. A területi közösség funkcióit tisztviselői (tizedes, ötvenedes, százados, sztarosztja) gyakorolják, de alárendeltek a feudális állam pénzügyi érdekeinek. Az adók és szolgáltatások behajtását, a vitás ügyekben a jogszolgáltatást a fejedelmi apparátussal (intéző, volosztel', udvaros) együttműködve végzik. A földdel való rendelkezés átmenetiségét igen jellemzően illusztrálja, hogy amíg a paraszti telekre ültetéshez a voloszt' területén szükség volt a voloszt' képviselőinek beleegyezésére, a terhek teljesítése alól csak a nagyfejedelem adminisztrációja adhatott felmentést. A részfejedelemségek (tulajdonképpeni arisztokrácia) feudális votcsinává való átalakulása a XIV–XV. században elsősorban a kisebb részfejedelemségekben szembetűnő. A földesúri benyomulás az átlag húsz porta körüli központi falvak ('szelo') felől figyelhető meg, itt épülnek ki a majorsági gazdaságok is.³⁴ Ezzel nemcsak az aprófalvak ('derevnja') tegnap még viszonylag szabad obscsina-telek aloldistái válnak függő birtokossá, hanem gazdaságuk is a fejedelmi falu függelékévé degradálódik. Alekszejev itt ismertetett tanulmánya a főleg XV. század utolsó harmadából származó periratokból is a fenti folyamat történeti alakulását az egész évszázad hosszmetében tudja rekonstruálni. Az 1420–30-as évek természeti csapásai („nagy járvány”) és háborúi nyomán beállt pusztulásból a votcsina lábalt ki hamarabb. Terjeszkedéséhez a feudális állami „légkör” (és az apparátus) is hozzájárult, bár egyáltalán nem elszigetelt jelenség a paraszti önkormányzat szívós ellenállása a határvitákban, — a kolostorra panaszkodó folyamodványaik sora érkezik a nagyfejedelem bíróságai elé. A XV. század végén a Moszkva központú egységes állam megeremtelésével, a tatár iga

³¹ Ld. még *Sapíro*: 1976. i. m. 42–43.

³² A feudális kori határhazsnálati formák alakulása körül is több vita volt a szovjet történetírásban. Nincs semmiféle forrásbázisa azoknak a megnyilatkozásoknak, hogy a háromnyomásos, ugaroltató gazdálkodás már a kijevi Ruszban használatban lett volna. Ld. *V. I. Dovszonok*: Zemledelie u vosztocsnuh szlavjan v I. túszejcsiletii n. e. i v epohu Kievskoj Ruszi in: Materialü po isztorii zemledelija v SzSzsZR. szb. 1. M. 1952. 156–158. vö. ezzel a józanabb álláspontokat: *A. D. Gorszkij*: Nekotorie itogi izucsenija zemledelija drevnej Ruszi (IX–XV. vv.) v szovetszkoi isztoriografii EAIVE 1961 g. Riga. 1963. 75. *A. L. Sapíro*: O podszecsnom zemledelii na Ruszi XIV–XV. m. EAIVE 1963. g. Vilnius. 1965. 122–125.

³³ *B. V. Vilibahov*: Nekotorie demograficeszkie problemü v isztorii Ruszi. *Studia historiae oeconomicae* v. 6. 1971. Poznań. 1972. 24–31.

³⁴ Ld. erre még: *M. G. Rabinovics*: Poszelenija in: *Ocserki ruszskoj kul'turü XIII–XV. vv. cs. 1. M. 1968. 233–236.*

lerázásával, a részfejedelemségek likvidálásával egyidejűleg III. Iván korában olyan „agrárpolitika” figyelhető meg, amely „bizonyos mértékig a paraszti voloszt’ földtulajdon megőrzésére törekedett, anyagi tartalékot biztosítva a különböző állami szükségletek számára”.³⁵ A földtulajdon feudalizációja azonban tovább fejlődött, csak most elsősorban a szolgálati birtok (pomeszt’e) formájában. Alekszeevnek az ún. észak-keleti, Sapironki a novgorodi föld közösségeire vonatkozó kutatásai azt a következtetést alapozták meg, hogy a „csornaja voloszt’”, – természetesen formatipológiai értelemben – prefeudális eredetű volt.

Az orosz földek egyesítésétől a XIX. századi birodalom legnagyobb kiterjedésig nemcsak óriási területgyarapodással, hanem jelentős népességnövekedéssel kell számolni. A legkorábbi – a XVII. század közepi összeírásokon nyugvó – becslés a lakosságot 7 millióra teszi, míg a tizedik revízió adatai szerint 1857-ben a cárnak 59 millió alattvalója volt. Az új területek feudalizációja jelentős népességmigrációval járt, ami nemcsak vándorlást, hanem telepítést is jelentett. A népességtörmörülés gócpontjai egyrészt a vizsgált észak-keleti területen (a későbbi központi iparvidék egy része), másrészt a kelet-európai tábla délnyugati részén (Ukrajna) volt található. A két centrum egymás felé áramló lakossága kolonizálja a XVII. sz. második felétől kezdve a központi földművelő körzetet. Szintén a XVII. századtól jelennek meg a szláv telepések rajai Szibériában is, jelentős részük az északi, észak-keleti területekről felkerekedve vagy menekülve. A XVIII. sz. során azután a központi földművelő körzet, a középső-Volga-vidék is benépesül, – itt jön létre az örökös jobbágyság centruma – s így a XIX. sz. első felében a déli és dél-keleti volt sztyeppe-övezet gazdasági meghódításában a központi iparvidékhez társul, mint jelentős népességkibocsájtó.³⁶

Az oroszországi feudalizmus kiterjedésének és megszilárdulásának a jobbágyságot röghözköltő kései korszakában a földművelő közösségnek is regionálisan eltérő típusai térképezhetők fel. Mint arról a bevezetőben szó esett, ez az ismertetés elsősorban a központi orosz területek viszonyait érinti. Mégis meg kell említeni, hogy például az északi és tengermelléki területek obcsinája a parcellás földbirtoklás és földhasználat útján haladt a XV–XVII. században és csak a XVIII. sz. végére alakult ki az újraosztásos földközösség.³⁷ A szibériai obcsina szintén az északival állt genetikus kapcsolatban. A földújrásztás gyakorlata itt csak a XIX. sz. második felében terjedt el. Ezzel szemben a birodalom nyugati, volt lengyel területein a jobbágytelek már megszilárdult és a XVIII. sz. végén a földközösség vagy ismeretlen volt, vagy rendkívül korlátozott formában, pl. a legelő közös birtoklásaként élt csak. Itt az ún. törzsörökösödési (osztatlan) rendszer volt az uralkodó, és jóval nagyobb mértékű volt a paraszti differenciálódás, mint az eredeti orosz területeken.³⁸

V. A. Alekszandrov monográfiája³⁹ a központi orosz területek faluközösségeit elemzi a XVII–XIX. sz. eleje közé eső periódusban. Munkája nemcsak a historiográfiai előzmények megvilágításában szabatos, hanem sorra veszi az örökös jobbági obcsina alapvető funkcióit, helyét a jobbágytartó votcsinában; a mir szervezeti felépítését; részletesen tárgyalja szerepét a földművelésben, a szolgáltatások szétosztásában, az újoncászati kötelezettség teljesítésében; de röviden érinti az obcsina és a parasztcsalád élete közötti összefüggéseket is. Nem foglalkozik ugyanakkor a közösségek vallási és morális funkcióival.⁴⁰ A faluközösségek ilyen árnyalt bemutatásához két alapvető levéltári forrás-

³⁵ Alekszeev: i. m. 1972. 101.

³⁶ Vilinbahov: i. m. 32–36 és Ja. E. Vodarszkij: Naszelenie Roszszii za 400 let (XVI–nacsalo XX. vv.) M. 1973. 27, 41–43, 85–88; és A. A. Preobrazsenszkij: Sztruktura zemel’noj szobsztvennosztii v Roszszii XVII–XVIII. vv. EAIIVE 1966. g. Tallin. 1971. 128–130.

³⁷ P. A. Kolesznikov: Osznovnue etapü razvitija szevernoj obcsinü in: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii. 1976. 3–35.

³⁸ Niederhauser E.: i. m. 1962. 164 és I. D. Koval’csenko: V. I. Lenin o karaktere agrarnogo sztroja kapitaliszticeszkoy Roszszii. V. I., 1970/3. 49–50.

³⁹ V. A. Alekszandrov: i. m. 1976. Ld. a 8) jegyzetben. Könyve anyagából több tanulmányt folyóiratokban is publikált, pl. uő: Szel’szkaja obcsina i votcsina v Roszszii (XVII–nacs. XX. vv.). Isztoriceszkie zapiszki t. 89. M. 1972 és uő.: Zemel’noperedel’nüj tip szel’szkoy obcsinü v pozdnefeodal’noj Roszszii. V. I., 1975/10 53–71 stb.

⁴⁰ Ezeket is említette B. N. Mironov előadása: Ruszszkaja szel’szkaja obcsina. Opüt szociologiceszkogo analiza in: Teziszü ... 1970. 27–31, amely mindenképpen eredeti kísérletnek

csoportot használ: mintegy ötven feldesúri instrukciót, és a mirek határozatait, de alkalmanként az adó- és rekrutaösszeírásokra is támaszkodik. A birtok intézőjének (prikaczsik) vagy a falubírónak (burmistrz) küldött utasítások a magánföldesúri jogalkotás dokumentumai, így a birtok irányítói és az obscsinák közötti viszony általános sémái követhetők segítségükkel nyomon. A jobbágyfalvak mindennapi életében az obscsina konkrét működési mechanizmusa azonban csak a mir-határozatok és ítéletek adatai alapján tárható fel. Az utóbbiak tükrözték a közösség beleegyező (vagy elutasító) magatartását a kívülről rájuk aggatott funkciókkal és kötelezettségekkel szemben. Alekszandrov a votscina és obscsina kapcsolatainak rendszerében – az egysíkú általánosításokat elkerülendő – három típust különít el: 1.) az obscsina földesúri „kisajátítását”, ahol tulajdonképpen rendőri irányítási rendszer uralkodott (ez elsősorban a robotoltató birtokoknál figyelhető meg), 2.) a birtokok obscsina-szervezetre épülő igazgatását, ami a többé vagy kevésbé széles önkormányzati jogok meghagyását, az adminisztráció választhatóságát jelentette, elsősorban az obrokos (tehát a rögzített termény- vagy pénzjáradékkal tartozó) közösségekben. Itt figyelhető meg, inkább a belső vagyoni differenciálódás is. 3.) Valószínűleg a legelterjedtebb irányítási típus a kettő összefonódása volt, ahol a falu mir-képviselői az uradalmi adminisztráció legalsó fokává váltak. A tipológiai sokrétűség ellenére általában az állapítható meg, hogy a földesúri utasítások elsősorban a parasztek feletti igazságszolgáltatást igyekeztek hatáskörükbe vonni, a közösség mindennapi életébe kevésbé próbáltak beavatkozni, s érthetően nagyobb önállóságot engedtek az állami kötelezettségek teljesítésében, mint a sajátjukéban. Csak a XVIII–XIX. sz. fordulóján, amikor a földesúr gazdasága minél teljesebb intenzifikálására törekedett, találkozunk olyan esetekkel, amikor az uraság lerombolni próbálja az obscsina-szervezetet.

A mir-szervezet tevékenységére vonatkozó adatok elsősorban az obrokos közösségekben maradtak fenn, ahol legtisztábban tanulmányozható a parasztság rendi⁴¹ szervezetének életképessége. Formuláink egyneműségéből – szemben a földesúri utasítások sokféleségével – világosan látszik, hogy hagyományos intézményként a szokásjogban gyökereztek. Legfőbb szerve a mir-gyűlés, és a tisztségviselők kiterjedt illetékességgel bírtak. Választották az obscsina-adminisztrációt, ellenőrizték a szolgáltatások teljesítését, felelősek voltak az egyes porták teherbíróképességéért, megtárgyalták a magánpanaszokat. Alekszandrov már a földesúrral megosztott funkciók alapján is tarthatatlannak ítéli Csicserin álláspontját a szervezet állami eredetéről, ugyanis az állami jogalkotás a XVIII. században az adott esetben szokásjogon és a magánföldesúri jurisdikción alapult. Amikor viszont az obscsina szerkezetét elemzi, egyértelműen leszögezi, hogy csak a régi voloszt'-közösségek *szervezetében megőrzött hagyományozódásáról* lehet szólni. A szolgálati birtokrendszer és az örökirtok adásvétele közepette a birtoktestek méretétől függően széthullottak a feketeadózők voloszt'-közösségei. Különböző méretű obscsinák keletkeztek: egy faluból álló *egyszerű* és tucatnyi településből álló *összetett* közösségek. A birtokforgalom következtében állományuk is cserélődhetett, így *területileg* nem feleltek meg a nem privilegizált szabad paraszti voloszt'-nak.⁴²

A középoroszországi övezetben alakult ki (leghamarabb) az *úrraosztásos földközösség típusa*. Létrejöttének okait Alekszandrov csak futólag érinti. Egyrészt a XV. század végén és a XVI. század folyamán gyorsan növekvő magánföldesúri (pomeszt'e és votscina) birtokok határainak megszilárdulásával hozza összefüggésbe, amelyek politikailag és strukturálisan uralkodóvá váltak a központi földeken és körülzárták az alárendelt falvakat. Másrészt mivel igen előrehaladt a művelésre alkalmas területek belső elsajátítása, – szerinte – kifejezetten gazdasági és agrotechnikai okok is szerepet játszottak, így a mindinkább szűkössé váló szántókon a legracionálisabb művelési rendszernek, a háromnyomásos szisztémának a térhódítása. Megállapítja, hogy a forradalom előtti történetírásban nem a társadalmi hanem a gazdasági, demográfiai és adózással összefüggő okokat állították előtérbe. Hogy mindezzel az újraelosztások kialakulása még nincs kellően megmagyarázva, az eléggé nyilvánvaló, de erre csak a közösségi funkciók teljes szövevényének bemutatása után érdemes visszatérni. A

tekinthető, bár sok kritika érte formalizáló szociologizmusa és történetietlen megközelítése miatt. Vö.: *Ledovszkaja*: i. m. I. Sz. R. 1971/3. 235.

⁴¹ Hogy az egész orosz fejlődésre nem a nyugat-európai értelemben vett rendiség jellemző a XVIII. század előtt, arra ld. *Varga Ilona*: A zemszkij szoborok és az orosz rendiség kérdése. Századok, 1970/3. 652–654.

⁴² *Alekszandrov*: i. m. 1976. 176–177, ill. 187.

nagyobb birtokok összetett közösségeiben ellentétes tendenciák jelentkeztek. A parasztgazdaság alapját (szántók, rétek) az egyes települések alkották, amelyeket – a régi szokásjog „feléledésével” – a falvak között lélekszám szerint határoltak el. Ugyanakkor az összetett obszcina folyamatosan rendelkezett a legelőkkel, vizekkel, erdőkkel és a használaton kívüli tartakélföldekkel. A XVIII–XIX. században tehát együtt jelentkezett az összközösségi és az aprófalvas földhasználat. Az adatok alapján Alekszandrov kétségbevonja a rendszeres összközösségi földfelosztásokat, ezek szerinte ritkán következtek be, amikor különböző okok miatt az egész földkészlet használatának újraszabályozására volt szükség. Az obszcina mindennapjaiban csak részleges újraelosztás volt gyakorlatban. Korlátozott mértékben a földátadás és hosszúlejárati bírtet is divott. A konkrét eseteket megvizsgálva lehet csak eldönteni, hogy a paraszti földforgalom a vagyoni differenciálódáshoz járult-e hozzá, vagy csak az adóképeségtől függő sajátos „átömlesztés” volt. Az esetek többségében az utóbbiról lehetett szó, bár földszüke esetén ez is jelentős polarizációt teremthetett. A vagyonosabb parasztok nagyobb parcellával rendelkezettek, de nagyobb terhet is kellett viselniük, és a falunak a piaccal való korlátozott kapcsolata miatt nem is tudták azt mindig teljesíteni.

Az újraelosztásos földközösség nem választható el az adórendszer történeti alakulásától. A telek (vit') szerinti adózás a XVIII. századra két irányban fejlődött. Azokban a földesúri gazdaságokban, ahol majorsági gazdálkodás épült ki [és ahol felszámolták a zsellérséget ((bobul')⁴³] a házaspárok (venec) váltak adóegységgé, tekintettel a munkaerőszükségletre és a szolgáltatások természetes jellegére. Ahol viszont jobban megerősött az obszcina jogköre a terhek elosztásában (mint láttuk ez elsősorban, de nem kizárólag az obrokos falvakra jellemző), ott gondosan differenciálva figyelembe vették minden udvar teherbíróképességét és itt átmentődött a telek utáni járadék-szolgáltatás. (Ez persze nem biztos, hogy mindig földterületet jelent!) Az egy összegben kirótt revíziós lélekszám szerinti állami adó az ún. fejadó (podusnaja podat') elosztását a közösség végezte.

Mind a föld, mind az adóelosztás szempontjából ellentétes tendenciák figyelhetők meg a XVIII. század összetett közösségeiben. A magánbirtoklási tendenciák uralma csak ott kapott erőre, ahol az ipari foglalkozások túlsúlyra kerültek a földműveléssel szemben. A közösségek ezeket a termékeket is igyekeztek betudni a szolgáltatások közé.

Súlyos terhet jelentett az újoncadási kötelezettség is a XVIII. században. Kezdetben a nőtlen férfiakat adták rekrutának, bár ez a gyakorlat valószínűleg nem lett általánossá. A votscina és az obszcina igyekezett a nagycsaládos telkekre háritani az újoncadást, ezzel is kedvezni próbáltak a kisebb adózási potenciállal bíró parasztcsaládoknak. A XVIII. sz. közepétől a „rekrutsina” mindinkább elvesztette közösségi jellegét és egyéni alapelven minden férfi-korcsoportra kiterjeszkedett. Az áru- és pénzforgalomba bevont parasztnál ez társadalmi töltéssel is bírt, mert végül azok kerültek a keserves katonasorba, akik nem tudták magukat megváltani, (vagy akiket máshonnan vásárolt az obszcina). Mindez akadályozta a jobbágyok nagycsaládi szervezetének felbomlását.

A földesúr és az obszcina érdekei szöges ellentétben voltak a családi élet dolgait tekintve is. Amíg a földesúr a jobbágyfiúk és lányok korai házasságát szorgalmazta, hogy növelhesse az adóköteles párok számát, addig a parasztok, a családi munkaerő megőrzése miatt igyekeztek nem férjhezadni a lányaikat. A menyasszonyvásárlás szokása jelzi, hogy a hasonló vagyoni helyzetben lévő családok között jöttek létre elsősorban rokoni kapcsolatok.

Ez a nagyvívű tabló, amit Alekszandrov az örökös jobbágyi obszcinaról rajzol – szerintem – további adalékokat nyújt az újraelosztásos rendszer kialakulásának körülményeihez. Egyéb vizsgálatok is azt mutatják, hogy az obszcina körülrázása a földszüke és a háromnyomás elterjedése több okból sem fogadható el kielégítő magyarázatként. A művelési kényszerrel összekötött háromnyomásos gazdálkodás Nyugat-Európában is legfeljebb a XII–XIII. században, Közép-Európában pedig a XIII–XIV. századnál korábban nem alakult ki, mégsem vezetett az újraelosztásos rendszer megjelenéséhez; bár kétségtelen, hogy a külsőtelki szántóparcella „szilárd” birtoklása nehezen realizálható a rotáció mellett.⁴⁴ Nyugat-Európában a periodikus újrafelosztásnak a VI. század elején már nyoma sem

⁴³A. L. Sapiro: Perekhod ot povütnoj k povenecnoj sziszteme oblozsenija kreszt'jan vladel'cseszkiimi povinnosztjami. EAI VE 1960. g. Kiev, 1962. 216–217.

⁴⁴*Szabadfalvi József*: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. 1970. 125 és *Belényessy Márta*: A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. Ethnográfia, 1960/1. 103.

volt.⁴⁵ Hasonlóképpen felbomlottak az összetett (tulajdonképpen Mark-típusú) közösségek is a közép-kor folyamán. Miért vezettek Oroszországban hasonló jelenségek más következményekhez?

Vdovina mikrometszete a moszkvai kormányzóság néhány kolostorának levéltárából az 1720–50-es évek anyagán vizsgálja a felosztásokat.⁴⁶ Bár ez már az állami rendeletekkel is szentesített szakasz, mégis érdekes, hogy milyen motívumok váltják ki – az egyébként szerinte sem periódikus és ritkán teljes – újrafelosztást. A kutatott időszakban a leggyakoribb ok a jobbágyporta adóköteles tagjainak számában beálló változás volt. Vagy csökkent vagy gyarapodott a teherképes családtagok száma, akár egész porta vált pusztává, akár zsellér jelentkezett telekigénylésre, mind ürügy lehetett az újrafelosztásra, amihez a tagosítatlan határban szétszórt parcellák is állandó ösztönzést adtak. A kiegyenlítés gyakran még a belső telek udvarát is érintette, bár elvben az építmények magántulajdonban voltak. Az obscsina szerkezetét a szerzőőn nem elemzi, a szövegből úgy tűnik, hogy itt általában egyszerű közösségekről van szó, vagyis az általa rajzolt kép kiegészíti az előzőt, ahol főleg összetett obscsináról olvashatunk. Sor kerülhetett még újrafelosztásra a lélekösszeírások illetve tűzvések után, vagyis külső nyomás hatására.

Az eddigiek alapján feltételezni lehet, hogy a szántók, házhelyek stb. újraosztása a XVII–XVIII. században az aprófalvak lakosságának felduzzadásával egyidejűleg jelentkezett az egyszerű közösségekben. Ez egyrészt összefüggött a terjeszkedési lehetőségek lezárulása miatt újra feléledő (vagy fennmaradó) nagycsaládok többmagvú háztartásaival (a kérdésnek ez az oldala még alig vonta magára a kutatók figyelmét). Ugyanakkor épp a vizsgált központi sávból rajzanak ki telepések az adott időszakban észak-keleti és dél-nyugati, déli irányban, nem pusztán a földszűke, hanem a súlyosbodó feudális terhek miatt is. Nagy méretű pusztásodás figyelhető meg, ahová immár rokonsági kapocs nélkül telepít a födesúr idegeneket vagy zselléreket. A járadék- és adószedésben, újoncszedésben bekövetkező változások pedig egyre zártabbá, szorosabbá vonták a közösségi kereteket. Az összetett közösségek hagyományában rejlő helyzeti energia azt is lehetővé tette, hogy az eredetileg csak a rokonok között szokásos porta és szántó újraelosztás kiterjedjen a szomszédsági és területi közösségekre is.⁴⁷ Egyet lehet érteni V. A. Alekszandrov megállapításával, miszerint az újraosztásos típus kialakulásánál nem csak demográfiai, gazdasági, adózási, hanem társadalmi szempontokat is figyelembe kell venni. Az örökös jobbágyi obscsinára nehezedő társadalmi nyomás azonban nemcsak a szélesebb társadalomból fakadt, hanem a parasztság belső társadalmi rendszeréből is.⁴⁸

Talán meglepőnek tűnik, de a feldolgozások kevesebbet mondanak a XIX. század időszakáról. Nyilván összefüggésben van ez a kortárs irodalom bőségével, bár még ez sem kellő indoklás. Közismert, hogy 1861-ben a jobbágyságot úgy szabadították föl, hogy megőrizve az egyetemes közösséget hozzákötötték a mir-hez.⁴⁹ A mir és választott előljárai irányították a közügyeket a gazdasági szempontból összetartozó faluközösség (szel'szkoje obszcsesztvo) és a közigazgatási és bírósági szempontból egyesült voloszt' (tulajdonképpen területileg a volt egyházközségnek megfelelő paraszti önkormányzati szervek) keretein belül. A kései feudalizmus korából megismert szerkezet tehát fennmaradt, vagy épp ekkor próbálták világosan elkülöníteni a funkciókat. A meginduló tőkés fejlődés körülményei között a reform utáni obscsinát belső ellentmondások bizonyos értelemben lazítják, másrészt szorosan összetartják, hozzájárulnak további átalakulásához. A születő paraszti burzsoázia harcolt az újrafelosztások ellen, tehát szembeesegült a közösségi földtulajdon formájával, ugyanakkor, mint a mir hagyományos vezető ereje konzerválni is igyekezett azt. A tönkremenő szegényparasztság, vagyoni helyzetének rendbehozatala érdekében az obscsinán belüli egyenlősítést szorgalmazta, de fellépett a közösségi intézmények demokratizálásáért.⁵⁰

⁴⁵M. A. Barg összehasonlító történeti szempontokat felvető ismertetésében Alekszandrov könyvéről. I. Sz. R. 1976/5. 203.

⁴⁶L. N. Vdovina: Zemel'nue peredelü v kreszt'janszkoj obscsine v 20–50-e godü XVIII. veka. (Po materialam monasztürszkih votcin) I. Sz. R. 1973/4. 140–154.

⁴⁷Vö.: Sapiro: i. m. 1976. 42–43.

⁴⁸Vö. még: E. R. Wolf: Parasztok in: Vadászok, törzsek, parasztok. 1973. 412–416.

⁴⁹P. A. Zajonckovszkij: Otmena kreposztnogo prava v Roszszii. M. 1960. 124.

⁵⁰P. N. Zürjanov: Nekotorie csertü evoljucii kreszt'janszkoj „mira” v poreformannuju epohu EAIVE 1971. g. Vilnius. 1974. 386–387.

Mindenesetre az 1905-ös statisztika szerint európai Oroszország ötven kormányzóságában a paraszti földbirtokok 77,2%-a közösségi, 22,8%-a magánföldhasználati elven (podvornij princip) nyugodott. A földterületet tekintve az obszcina részesedése még magasabb (83,4%) volt. Míg az orosz birodalom nyugati részén a Baltikumtól a Fekete-tengerig (lényegében a Dnyeper jobb partja mentén) gyakorlatilag teljesen obszcina nélküli sáv mutatkozott, a fennmaradó terület szinte nem is ismerte a magánbirtoklást.⁵¹ Ez a jogi formalizmus, ami lényegében eltakarja a földközösség bomlását, komoly veszélyt rejt magában az egész XX. századi fejlődéstörténet szempontjából. Itt ugyanis elsősorban a törvényhozás dokumentumai, rendeletek és a statisztikai adatbázis dominál, amely kevésbé alkalmas az obszcina működési mechanizmusának, konkrét szerkezetváltozásának megismeréséhez. Az sem látható, hogy a földművelő közösség kettőségén belül az 1861 utáni fejlődés ideiglenesen megerősítette-e a kollektív elvet, vagy a parasztság felbomlása feltartóztathatatlannal rombolta az obszcinát. Az bizonyos, hogy nem rombolta szét.⁵² A felbomlás időszakos felgyorsítására tett sztolipini kísérlet (1906. nov. 19.) sem hozta meg a remélt eredményt. A birtokaprózódást, az osztásföld eladását, a tagosítás révén különletekre (otrüb) ill. a tanyára (hutor) kerülést is figyelembe véve 1916 elején 47 kormányzóságban még mindig a magánbirtoklás a parasztagazdaságok kb. 27–33%-át tette csak ki. Ez együttjárt a mir-szervezet tömeges továbbbélésével.⁵³

Az 1917 október 26-án kiadott földdekrétum, az agrárforradalom alapdokumentum nyomán (amely végrehajtási rendelkezésként az eszer szellemű 242 helyi paraszti választói utasítást tartalmazta) az obszcina újjászülletése figyelhető meg Szovjet-Oroszországban. A gyakorlatban 1918 során a mir-önkormányzati szervek és a földújraosztó apparátus végezte a földesúri földek szétoztását, de a parasztságon belüli egyenlősítésre, tulajdonképpen ún. középparasztoztásra is sor került.⁵⁴ A parasztság szervezetei a forradalom idején három síkban rendeződtek el. A paraszti (kormányzósági, járási, körzeti, falusi) szovjetek vonalán, ezek többsége 1918 során jött létre. Egy másik organizációs láncban (körzeti, falusi) földbizottságok szerepét kell kiemelni. Ezek kutatása még a kezdeti lépéseknél tart, jóllehet 1917 során jóval nagyobb szerepük volt mint a tanácsoknak. Csak nemrégén vetődött fel az igény a földközösségek (a szovjet törvényhozásban – zemel'nye obszcesztyva) konkrét szerepének vizsgálatára a forradalom idején. A helytörténeti kutatás még ezután alapozhatja meg az eddigi általánosítások konstrukcióját. Az 1922-es Földkódex mindenesetre megőzi a földközösség duális jellegét (az adminisztratív-politikai funkciók gyakorlását a tanácsokra bízva), ami ellentétes fejlődési tendenciák kiindulópontja lesz. A föld elsőként a kódex forgalmazott így – állami tulajdonba került, amit a földközösség rendelkezésére bocsátottak. A közösségen belül a házhely, a szántó és a rét magánhasználatba jutott, a legelők, a víz, a művelésen kívüli földek osztatlanul a közösség kezében maradtak. Lehetőség nyílt az osztott birtokrészek időszakos újrafelosztására is vagy fogyasztói, vagy munkaerő-norma szerint, azzal a kikötéssel, hogy egyenlősítést az adott határhazsnálati formától függően háromszori fordulónál (tehát pl. 3 nyomásnál, 9 évnél) gyakrabban nem hajthatnak végre. Ilyenkor mindig csak a jelenlevő népességből indultak ki és csak a katonákat és diákokat volt szokás figyelembe venni. A közösségbe újonnan érkező ki kellett hogy várja a soron levő földfelosztást. Kollektív gazdaság alakításakor, bár a tagosításra rendelet volt, a földközösség igyekezett a következő felosztásig halasztani a dolgot. Mintavételes korabeli felmérések és levéltári kútfők tanulsága szerint az újrafelosztás szokásszerűként élt az 1920-as években, bár általános újrafelosztást 1927-ig nem rendeltek el. A földközösség szabad önkéntes szövetséggé vált (a fejadót már az 1880-as években, az egyetemes kezességet pedig a XX. század elején eltörölték). Mégsem lehet az orosz obszcina utolsó, organikus fejlődési szakaszát úgy értékelni, hogy „semmi más rendeltetése nem volt, mint a paraszti szükségletek

⁵¹ *Dubrovskij*: i. m. 1963. 570–573.

⁵² Ezzel kapcsolatban csak utalni lehet *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (LÖM. 3 k. 1964. 137–138, 154–155 és 299–300 stb) c művére és a narodnyikkal folytatott polémiára.

⁵³ *V. P. Danilov*: Ob isztoriczeszkij szud'bah kreszt'janszkaj obszcsinü v Roszszii in: *Eszegodnik po agrarnoj isztorii* 1976. 103–106. *Dubrovskij* adatai alapján bizonyítja be a fölbomlást eltulzó nézetek fogyatékosságait.

⁵⁴ *Ld. E. A. Luckij*: O szusnoszti uravnitel'nogo zemlepol'zovanija v Szovetszkaj Roszszii. V. I., 1956/9 59–71. *Uő.*: Kreszt'janszkaja obszcina v agrarnoj revolucii 1917–1918. gg. Teziszü... 1972. *Trapeznikov*: i. m. I. 370–373 és *Danilov*: i. m. 106–107.

kielégítése”.⁵⁵ Nem lenne itt helyes elvonatkoztatni a meghatározó gazdasági környezettől, az ipar és mezőgazdaság közötti cserearánytól, a parasztságra (nem a földközösségre) progresszívan kirótt állami adótól. A gazdagparasztságra kirótt növekvő (1921-től termény, 1924-től pénzbeli) adó korlátozta a kisárutermelők felhalmozási lehetőségeit, ezzel hozzájárult, hogy az egyéni gazdák mir-szervezetében az összekapcsoló ellentétes elvek egyensúlyban maradjanak.

Az orosz föderációban egy 1927-es statisztikai kimutatás szerint a paraszti földhasználat a földterület 95,4%-án közösségi formában valósult meg.⁵⁶ A társadalmasított szektor 1,2%-nyi területen gazdálkodott. A tanyarendszer és a különtelek a nyugati és északnyugati vidékeken képviselt nagyobb arányt, de itt is a földközösség dominált (80–88%). Az összetett szerkezetű közösség a legelterjedtebb az európai Oroszország északi erdős sávjában, észak-keleten és az Uralban maradt, de előfordult a sztyeppe és erdős-sztyeppe övezetben is. A földközösség legfőbb szervében, a gyűlésben már nemcsak a családfők, hanem – nemre való tekintet nélkül – minden tizennyolc éven felüli részt vehetett. Előírás szerint a földközösségnek és a helyi tanácsoknak együtt kellett működni, de a földdel kapcsolatos ügyeket az obscsina lényegében önállóan intézte.

Jelentős mértékben változott a helyzet 1925, de a gyakorlatban alapvetően 1927 (XV. pártkongresszus) után, a helyreállítás megvalósításával, az iparosítást és a mezőgazdaság szocialista átszervezését meghirdető irányvonal és az első ötéves terv beindulása nyomán. Az a célkitűzés, hogy a földközösségeket a „kollektív mezőgazdaság támaszpontjaivá” változtassák – a kuláksággal szembeni osztályharc következtében – alapvető hatalmi kérdésként jelentkezett. A gazdagparasztság számára, mivel a tanácsi választásokban nem vehetett részt, a földközösség volt az egyetlen intézményes fórum a falvakban. Ráadásul, míg a szovjetek jelentős része a húszas években költségvetéssel egyáltalán nem rendelkezett, a földközösségek saját kiadásai fedezését biztosító önadóztatási joga és ebből származó bevételei révén, a jogi mellérendeltség ellenére sokszor épp a tanácsok fügtek anyagilag a földközösségtől. 1928 végén ezért hivatalosan is alárendelték az obscsinát a tanácsnak, valamint a mir-gyűléseken döntési-szavazati joguktól megfosztották azokat, akik a tanácsválasztásokon nem élhettek állampolgári jogaikkal. 1929 májusában az egyre több anyagi önállósággal rendelkező szovjetek megkapták a földközösségi jövedelmek feletti rendelkezést, mindez persze csak a határozattól lemaradva lett realitássá.

A földközösség fölötti rendelkezés megszervezése és az átalakulásukért folytatott küzdelem több csatornán folyt. Fontos szerepet töltött be a termelési szerződéses rendszere a szegény- és közép-paraszti gazdaságokkal, a földközösségek megbízottainak kijelölése, a termelési tanácskozások osztályharcos fórumainak térnyerése. A terveköttelezettséget agrárminimum formájában a falvakra is kiterjesztették. Rendkívül jelentős lépés volt a közös szántók („obszsesztvennaja zapaska”) szervezése, amelyeken a munka is kollektív volt, de amelyek kezdetben vagy valami konkrét cél (pl. hitelfizetés) miatt választottak külön, vagy munkaigényes növénykultúrát telepítettek ide. Ezzel az obscsina már tulajdonképpen új vonásokot kezdett ölteni magára, bár a társas művelés nagyobb méreteket csak 1928–29 idején nyert a szovhorszervezéssel összefüggésben. Módosulást jelentett a traktor- és gép-állomásokkal kötött obscsina-szerződés is, mivel ilyenkor az egyéni parcellák határait elszántották, egyetlen táblát alakítva ki, itt a munkát is közösen végezték. (A mezőgazdasági technika állapotát ismerve itt a folyamat elindulását kell kiemelni.) Ugyanakkor a végzett munka arányát és a terményrészesedést az egyéni juttatott telek nagysága szerint számították. Az átalakuló funkciók mellett a hagyományosokat is igyekeztek felhasználni a kollektivizálás érdekében. 1927 után a kisebbség határozatára sürgős újrafelosztást lehetett végrehajtani a közösségben. (Az 1922-es földködex is módosításra került.) A kiélezett osztályharc időszakában ezt, az agrotechnikai hátrányok ellenére, a „jobb gazdasági formákra való átmenet” és „a kulákság elleni harc szükségyszerűsége” indokolta, avagy földek igénybevétele társadalmi és állami célokra.⁵⁷ A tanyákról és különtelekekről az obscsinába való visszatérésre, a húszas évek második felében már igen gyakran találunk példát, természetesen első sorban a nyugati, központi és északi területeken. Ott viszont, ahol nagyobb szabad földek álltak

⁵⁵ Vö.: *Danilov*: i. m. 1976. 102.

⁵⁶ Uo. 119.

⁵⁷ Uo. 123.

rendelkezésre (így a Volga-vidéken és Észak-Kaukázusban) 1925 után épp a széttelepülés, a földközösségek kiterjesztése figyelhető meg Trapeznikov adatai alapján.⁵⁸

A nagy átalakítás előkészítésének időszakában tehát bár bizonyos elmozdulás tapasztalható a kollektív elem túlsúlyra juttatása irányában, a szerkezet kettőssége szivósan, rugalmasan tovább él. Az obscsinát épp társadalmi beágyazottsága miatt valójában nem sikerült pusztán földközösséggé degradálni. Belső ügyeinek intézésében alapvető önkormányzati intézmény maradt, s a társadalmi egyenlősítést is az adott szerkezeten belül volt képes újratermelni. Az összetartó szálak ahelyett hogy egymástól elválnának, összegubancolódnak látszanak.

Az obscsina sorsát eldöntő események a harmincas években mentek végbe. Az általános kollektivizálás megindítása a gabonatermelő övezetekben egybefonódott a kulákság likvidálását kitérítő határozatokkal. A gyorsított ütemű kolhozosítás menetében – némi sajtóelőkészítés után – 1930 július végén határozat született a földközösségek *megsemmítéséről* az általános kollektivizálás körzeteiben.⁵⁹ Mint látható volt, a déli, dél-nyugati és dél-keleti vidékek mezőgazdasági fejlettségi színvonala, a földközösségek széttelepülése itt zárta ki legvilágosabban az obscsina szerves belenövését a kolhozokba. A nyugati és észak-nyugati tájegységek település- és határhasználati képe tette leg-hosszadalmasabbá, hogy a földbirtokbiszonyok átalakulását a földhasználat szabályozása követhesse. Minden valószínűség szerint itt is az obscsina szétrombolása valósult meg a harmincas évek végére. A központi iparvidék és a feketeföld-övezet paraszti földközösségével foglalkozó szakirodalom egyenlőre nem nyújt egzakt képet arról, vajon lehet-e, akár a szokásjogban, akár az obscsina területének határvonalaiiban, akár az egyszerű munkatársulásban továbbélést, vagy maradványokat kimutatni. Ennek eldöntése a további helytörténeti (levéltári, topográfiai, toponimiai, néprajzi) munkák sorára vár. Az kétségtelen, hogy a közösségek duális jellege és a társadalom hagyományos alapsejtjeinek önkormányzati funkciója végleg felszámolódtak. Ha a további kutatások országosan is az obscsina „erőszakos halálát” bizonyítanák be, a kolhozok és a földközösségek történelmi érintkezése (ezúttal nem forma-tipológiai értelemben) sajátos volt és az egyetemes fejlődésen is markáns történelmi nyomot hagyott.

*

Az orosz obscsina egészének története csak kollektív tudományos vállalkozás keretében lesz megírható. A hetvenes évek új szovjet tudományos eredményei egy-egy korszak vizsgálatával alapvető hiányokat pótolnak. Az eredmények szemlélője úgy érezte, hogy a részkutatások rövid áttekintése is indokolt lehet az obscsina körüli félreértések és mítoszok eloszlatása érdekében, a probléma konkrét és reálisabb közegbe helyezéséhez. A tematikus historiográfiai kísérlet igényéből azonban újabb kérdések és elvárások is keletkeznek, amelyekből néhányat felvetek a tartalmi összefoglalás helyett.

Mindenekelőtt a hosszú távú vizsgálatok szükségességét kell említeni. A történeti szemlélet korszerűsítése jegyében tovább kellene lépni az „ezeréves” intézmény évszázados felfogásán, mivel az orosz obscsina historiájában a leszármazási folytonosság mellett lüktetés és megszakítottság is megállapítható. Emellett hosszmetzetben nyomon kellene kísérni az egyes közösségi *funkciók történetét* (adózás, katonaadás, egyetemes kezesség stb.), valamint (a település és határhasználat, népesedés és családstruktúra szempontjából) az obscsina *szerkezetének történetét* szintén fontos lenne egészében áttekinteni. Ehhez az eddigi kutatások reális induló bázist jelentenek. Sokkal elhanyagoltabb viszont a paraszti közösség és a külső környezet viszonyában a *földrajzi adottságok* és az *iparosodás* szerepének tanulmányozása.

Mivel a korai időszakra nem várható nagy mennyiségű új forrásanyag feltárása, a XIX–XX. századra pedig az országos statisztikai adatok épp a folyamatok dinamikájának megítélésékor hagyják cserben a történetst, feszítő igény jelentkezik az *összehasonlító szemlélet és kutatás* kitágítására is. Vissza kellene térni Grekov méltatlanul feledésbe merült lengyel párhuzamához,⁶⁰ ahol a hasonló földrajzi környezetben elvált történelmi utak érdekfeszítő problémája is megragadható lenne. Így nem csak az etnikai (jelenleg elsősorban délszláv) szempontú összevetés és a nyugat-európai (eddig főleg angol, francia, spanyol) ill. ázsiai komparáció révén kerülne világtörténeti megvilágításba az orosz obscsina.

⁵⁸ Trapeznikov: i. m. II. 74–75.

⁵⁹ Danilov: i. m. 1976. 132–133.

⁶⁰ I. Grekov i. m. 320–332.